August (Asinius Pollio?) şi publicată la vreo zece ani după moartea lui Salustiu, iar cea de-a doua (a lui Cicero) a fost alcătuită în timpul lui Traian. Dar între ediţiile a 3-a şi a 4-a ale lui Kurfess, mai mulţi învăţaţi (K. Büchner, W. Eisenhut şi mai ales Karl Vretska, în cele două volume ale *Invectivelor* şi *Epistolelor*, apărute la Heidelberg în 1961) au încercat să demonstreze autenticitatea primei invective (cea a lui Salustiu).

Ultima ediţie a lui A. Kurfess cuprinde o bibliografie a anilor 1950 — 1962, textul cu aparat critic (incluzînd *loci similes*), pasajele din discursul lui Fufius Calenus (Cass. Dio 46,3—25) în paralel cu cele din invectiva contra lui Cicero şi cîţiva indici.

Asupra textului am de făcut o singură observaţie. La pag. 2, rînd. 10, Kurfess tipăreşte *aut scilicet* (ca în toate manuscrisele vechi; *scilicet* lipseşte în **H**[b]); în schimb, în indicele de cuvinte (pag. 26) e citat *at scilicet*: dar *at*, corectură a lui Wirz (1898), nu apare în textul ediţiei lui Kurfess, fiind pomenită doar în aparatul critic.

Loci similes se găsesc în număr mare numai la invectiva lui Salustiu; la a lui Cicero, e interesant de arătat că, faţă de numai 19 trimiteri la opera Arpinatului, găsim 28 la Salustiu (una din epistola a doua către Caesar, cinci din operele istorice şi 22 din invectiva împotriva lui Cicero).

Anexele cărţii cuprind, în afara textelor paralele din Dio Cassius şi invectiva lui Salustiu, un indice de nume proprii, *index uocabulorum potiorum* (separate pentru cele două invective) şi, spre deosebire de ediţia *Epistolelor* prezentată mai sus, o listă de 55 de cuvinte sau expresii (din prima invectivă) s t r ă i n e de stilul lui Salustiu. La sfîrşit, se înşiră discrepanţele dintre ediţia lui Kurfess şi a lui Vretska.

Din păcate, noua ediţie a lui Kurfess e desfigurată de mai multe greşeli de tipar decît ne-a obişnuit colecţia de la Leipzig: *inuectis* (în loc de *inuectiuis*) în prefaţă (pag. V, rînd. 9 de jos), *Ciceonis irnimico* (=*Ciceronis inimico*; pag. 3, citatul din Ser. in Aen. 6,623), *eadam* (=*eadem*; pag. 8, citatul din Cic. Flacc. 6), *soridididissimo* (=*sordidissimo*; pag. 29, col. II, rînd. 1 de sus; corect în text); toate acestea sînt supărătoare, dar nu grave. Se găsesc însă şi alte greşeli, mai puţin benigne. Dacă discrepanţa ediţiilor Kurfess şi Vretska afirmă că la pag. 3, rînd. 8, în loc de *custodem absque* (Kurfess), în ediţia de la Heidelberg se citeşte *custodem*, *‹sed missum nobis› absque*, aparatul critic al locului respectiv poartă *missam* (corectă e, totuşi, cealaltă formă). Tot aşa, la pag. 5, rînd. 4, aparatul critic îi atribuie lui Vretska *ab ‹indicis› uero*, iar la pag. 31 *ab iud‹icio› uero*: cum nu am la îndemînă ediţia de la Heidelberg, nu ştiu care din cele două versiuni e adevărată...

★

La două mii de ani de la moartea lui Salustiu, ediţiile diferitelor opere şi studiile de tot felul asupra lui se înmulţesc. Bibliografia salustiană (1879—1950), publicată de A. D. Leeman în 1952 la Leida, a fost extinsă pînă în 1964, revăzută şi sporită, ajungînd acum la peste o sută de pagini (*A systematical bibliography of Sallust*. 1879—1964. Revised and augmented edition, 1965, XII + 109 p. = *Mnemosyne*, Suppl. IV). Numele lui Alfons Kurfess apare cu cinste printre ceilalţi savanţi care şi-au închinat truda lor uneia din cele mai interesante figuri din crepusculul Republicii.

Traian Costa

CICÉRON, *Discours. Tome XIV. Pour Sestius. Contre Vatinius.* Texte établi et traduit par J. COUSIN. Paris, Les Belles Lettres, 1965, 289 p.

Autorul acestei ediţii, profesorul J. Cousin de la Universitatea din Besançon, cunoscut de peste trei decenii filologilor, mai ales prin *Études sur Quintilien* (1935—1937), *Évolution et structure de la langue latine* (1944) şi *Bibliographie de la langue latine* (1951), nu se află la cea dintîi exe-

https://biblioteca-digitala.ro

geză ciceroniană: tomul XV al Discursurilor lui Cicero din colecţia Budé, grupînd pledoariile imediat următoare celor cuprinse în volumul de care ne ocupăm — *Pro Caelio, Pro Balbo, De prouinciis consularibus* —, a apărut, anterior, sub îngrijirea aceluiaşi editor.

Un amplu studiu introductiv, cu caracter general (p. 9—112), completat de o prefaţă mai restrînsă ca dimensiuni (p. 225-250), precedînd cel de al doilea discurs, oferă cititorului o sinteză cuprinzătoare şi excelent documentată a problematicii complexe implicate în cele două texte discutate.

Considerînd pledoaria lui Cicero în favoarea lui P. Sestius, în martie 56, drept un document istoric şi politic de primă importanţă, prof. J. Cousin se străduieşte, în cuprinsul prefeţei, să reconstituie, cu preţul unor remarcabile eforturi bibliografice şi printr-o maximă utilizare a informaţiilor furnizate de textul discursului, o imagine de ansamblu a disensiunilor politice violente care agitau Roma în perioada anilor 59—56 şi pe al căror fundal se desfăşoară întreaga acţiune a procesului.

Este de remarcat însă faptul că, deşi factorul politic deţine ponderea principală în economia prefeţei, fiind prezent, ca element de fond, şi în capitolele consacrate problemelor juridice şi filozofice, expunerea nu degajă cu suficientă claritate opoziţia fundamentală între cele două curente care dominau scena politică romană la sfîrşitul republicii *optimates* şi *populares*. Autorul este dispus să atribuie apartenenţa la o grupare sau alta relaţiilor personale dintre indivizi, iar opoziţia dintre aceste grupări unor inimiciţii de ordin particular, bazîndu-se în special pe caracterul compozit al celor două facţiuni, fără să acorde importanţa cuvenită comunităţii (sau opoziţiei) de interese sociale şi politice majore care au determinat constituirea lor. Acest lucru apare evident fie şi numai din aprecierile pe care J. Cousin le face în privinţa celor două grupări: « Les politiciens ont besoin, pour s'affirmer, de se parer d'un titre et ils doivent donner à leur parti un nom, une étiquette, un étendard: c'est une variante de la publicité commerciale. Le mot d'*Optimates* ressortit à la même propagande. Il faut le prendre comme tel, avec le même esprit critique et peut-être le même scepticisme » (p.86, n.1). Ne exprimăm, evident, rezerve asupra unei viziuni atît de moderne a vieţii politice a Romei secolului I î.e.n. Iar despre *populares*: «Les populares ne forment pas un parti. Le mot désigne souvent des hommes de droite qui s'appuient sur le peuple pour parvenir et n'ont rien d'un prolétaire. Le mot signifie tantôt démagogue, tantôt ami du peuple, selon le contexte; il est parfois un éloge; parfois, un blâme, et peut viser, selon les régimes, tantôt un « républicain », tantôt un esprit avancé, etc. » (p.54, n.1). În selectarea diverselor accepţii, uneori contradictorii, ale termenului *populares*, pe care ni le oferă în pasajul citat, J. Cousin nu pare să ţină seama, ca de un criteriu obligatoriu, de apartenenţa politică a autorilor. Nu credem că prin concluzii bazate pe o asemenea interpretare a textelor se poate ajunge, la infirmarea existenţei reale a grupării politice a « popularilor ».

În efortul autorului de a elucida ansamblul problemelor tratate în prefaţă, este de relevat, ca un element constant, preocuparea de a se sustrage influenţei opiniilor consacrate şi de a nu propaga, aşa cum spune el însuşi, « par une sorte de fidélité docile à l'autorité des premiers éditeurs » (p.42), greşelile predecesorilor, fapt care îl îndeamnă la o reconsiderare critică exhaustivă a afirmaţiilor anterioare. Această atitudine are ca rezultat, de cele mai multe ori, puneri la punct valoroase, cum este cazul paginilor consacrate legii Plautia *de ui* (p. 30—44), personalităţii lui Vatinius (p. 225-233), interpretînd critic datele oferite de textul ciceronian, urmat de istoricii ulteriori, ca şi în privinţa chestiunilor de ordin filozofic, unde materialul este supus unei trieri severe şi analizat cu o acuitate puţin comună.

Uneori, însă, dorinţa autorului de a nu lăsa nimic în afara cîmpului anchetei sale, îl duce la digresiuni nejustificate de structura prefeţei; amintim un singur exemplu: trei pagini (15—18) sînt închinate problemei succesiunii la tronul Egiptului, a cărei legătură cu procesul lui Sestius nu este de loc evidentă pentru cititor.

https://biblioteca-digitala.ro

Şi în stabilirea textului regăsim aceeaşi grijă minuţioasă de a reface, printr-o nouă colaţionare a manuscriselor, drumul parcurs de înaintaşi, cu scopul de a evita perpetuarea unor erori canonizate de vreme.

Munca recenzentului este facilitată de gruparea în paginile 100-102 a corecturilor propuse de autorul ediţiei în pasajele corupte. O parte din soluţiile oferite apar ca ingenioase, justificîndu-se paleografic şi corectînd, în acelaşi timp, satisfăcător sensul.

Pro Sestio, par. 127. Manuscrisele, urmate de o serie de editori, dau următorul text: *M. Atilium Regulum commemoras, qui redire ipse Carthaginem sua uoluntate ad supplicium quam sine iis captiuis a quibus ad senatum missus erat, Romae manere maluerit*; versiunea manuscriselor contrazice pe cea a lui T. Livius *(Epit.* 18*)* şi este totodată ilogică; considerînd că avem de a face cu o anticipare de un rînd a lui *quam*, J. Cousin citeşte: *qui redire ipse Carthaginem sua uoluntate ad supplicium sine iis captiuis pro* [atestat în Parisinus 7779] *quibus ad senatum missus erat*, quam *Romae manere maluerit.*

La fel de convingătoare ni se pare şi corectarea propusă în *Pro Sestio*, 14. În manuscrise găsim: *Si qui se offerunt insectantur* (*-ter* P^2) P^1, *insequuntur* G^2 - *secuntur* G^1. Ultimul cuvînt, corupt în manuscrise, este înlocuit de Cousin cu *insolenter*, care lămureşte sensul frazei şi se sprijină în plus, pe un alt text ciceronian (*Tusculane*, IV, 20).

Pro Sestio, 72: *homines in luctu inridentes Gracchum uocabant.* Folosirea ca epitet a numelui *Gracchus* (« gaiţă ») pare, în contextul unde se vorbeşte de un animal rozător, *nitedula* (« veveriţă »), nepotrivit; autorul propune revenirea la o veche conjectură a lui O. Skutsch, abandonată ulterior de acesta, *brocchus*, care înseamnă « cu dinţii proeminenţi ».

Alte conjecturi nu se impun, după părerea noastră, cu necesitate absolută. De exemplu, *Pro Sestio*, 12: pentru evitarea unei repetări şi pentru punerea de acord cu un text din *Catilinare* (III, 14), J. Cousin propune înlocuirea cuvîntului *Italiae* prin *Apuliae.* Nici unul nici celălalt dintre argumente nu poate obliga la abandonarea textului tradiţional.

Pro Sestio, 130: Manuscrisele au: *summa cum auctoritate P. Seruili quadam grauitate dicendi.* Aldo Manuzio corectează în: *cum summa auctoritate P. Seruili incredibili quadam grauitate.* J. Cousin, referindu-se la *De prouinciis consularibus*, 22 (*permotus cum auctoritate uestra, tum illius P.Seruili incredibili grauitate dicendi*), restituie astfel textul: *cum summa auctoritate P. Seruili, tum illius incredibili quadam grauitate dicendi.* Am avea de obiectat folosirea insolită a pronumelui *illius* pentru reluarea unui cuvînt imediat anterior; dacă J. Cousin a încercat, aşa cum pare, să refacă un text paralel cu cel din *De prouinciis consularibus*, ar fi trebuit să accepte în acest caz conjectura *auctoritate s e n a t u s*, propusă de K. Halm şi R. Klotz, în care *senatus* ar corespunde lui *uestra* din textul citat mai sus; de altfel, Cousin traduce, se pare, nu propriul său text, ci pe cel al lui Halm şi Klotz (« il avait été stimulé par la haute autorité du sénat, mais aussi par la noblesse vraiment exceptionnelle du langage de P. Servilius »).

Pro Sestio, 15. Manuscrisele dau: *fuerat ille annus tam*, text considerat corupt; J. Cousin propune: *uerterat ille annus iam* (« cette année-là avait déjà approché de sa fin »). Consultarea repertoriilor lexicografice ne dovedeşte că folosirea verbului *uerto* însoţind substantivul *annus* nu se găseşte atestată, nici la Cicero (vezi H. Merguet, *Lexicon zu den Reden Ciceros*, *Lexicon zu den philosophischen Schriften Ciceros*, *Handwörterbuch zu den Schriften Ciceros*, s.u. *uerto*), şi nici pe cît se pare, în toată literatura latină (cf. Forcellini, s.u. *uerto*), decît fie cu desinenţe mediopasive (*annus uertitur*), fie la participiul prezent (*anni uertentis*, Cicero, *Phil.* 13, 22), care este, după cum se ştie, independent de diateze.

În sfîrşit, *Pro Sestio*, 24. În manuscrise se citeşte (după indicaţiile lui Cousin): *armati tam contrucidarunt.* Editorul consideră că « la proximité de *-ti* (*armati*) a fait confusion avec *to-*; il faut lire *armati totam rem publicam contrucidarunt* ». Proximitatea invocată ar putea explica pe *totam*, care se găseşte şi la Pluygers, dar nu şi pe *rem publicam.* Lecţiunea propusă de Cousin

https://biblioteca-digitala.ro

se regăseşte întocmai în ediţia H. Bornecque, Garnier, 1945; de altfel, în text nu mai rămîne nici o urmă din conjectura susţinută în prefaţă şi citim, în schimb, *armati tum rem publicam contrucidarunt*. Pe cît am putut deduce din lectura aparatului critic al ediţiei C.F.W. Müller (ediţia A. Klotz, Teubner, 1919[1], fiindu-ne inaccesibilă), *rem publicam* există totuşi în manuscrise.

Tot în legătură cu textul, trebuie să semnalăm ca un fapt pozitiv, conservarea unor particularităţi morfologice şi ortografice ale manuscriselor, dintre care multe au şanse de a fi autentice (dativul *re*, genitivul *dies*, nominativul sing. *plebes* etc.).

Notele de subsol, ale prefeţei mai ales, se caracterizează prin amploare şi densitate, dar nu şi printr-o sistematizare suficient de riguroasă. Notele traducerii, mult mai sumare, se mărginesc la esenţial, coborînd, însă, uneori la nivelul unor explicaţii elementare (definiţia cuvîntului *familia* şi legătura cu *famulus*, p. 126, n. 5, originea cuvîntului *importunus* şi raportul lui cu *opportunus* şi *portus*, p. 140, n. 2, etc.).

Binevenit ni se pare indicele de legi citate în prefaţă, note şi text, care încheie volumul. Un indice de persoane ar fi fost de asemenea util.

Nu putem să nu atragem atenţia în încheiere, asupra faptului că această lucrare meritorie se caracterizează şi prin incontestabile calităţi literare: eleganţă şi acurateţe, stil alert, agrementat cu palpitante desfăşurări dramatice şi dublat de o participare afectivă al cărei patetic poate apărea, pe alocuri, uşor exagerat (referindu-se la textul decretului prin care Cicero este investit cu puteri depline în reprimarea conjuraţiei lui Catilina, J. Cousin afirmă: « Le texte du sénatus-consulte du 22 octobre qui arme son bras est un texte empoisonné; en s'en servant, Cicéron préparait son exil»)[2].

S. Popescu

PROPERZIO, *Elegie, Libro* IV. Testo critico e commento a cura di Paolo Fedeli. (Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia della Università degli studi di Bari, I) Adriatica Editrice, Bari, 1965, XLVII+311(—316) p.

După monumentalele ediţii ale cărţilor I şi II publicate de P. J. Enk (vezi şi *Studii clasice*, VI, 1964, p. 392—393), iată că şi cartea a IV-a a poetului umbrian e prezentată într-o monografie.

Închinată lui Virgilio Paladini, cartea lui Paolo Fedeli e prezentată într-o scurtă « relazione » de către dedicatar, împreună cu Carlo Ferdinando Russo şi Giuseppe E. Sansone. Introducerea e alcătuită din trei părţi: «La composizione del IV libro delle elegie» (pag. XIII—XXX), «I codici properziani» (pag. XXXI—XXXV) şi «La costituzione del testo» (pag. XXXVI—XLV), urmată de o «Avvertenza» (pag. XLVI—XLVII). După textul elegiilor (pag. 3—66), vine comentariul (pag. 69—260) şi bibliografia (pag. 263—277). Volumul se încheie cu patru indici: de nume (din textul lui Properţiu), al învăţaţilor menţionaţi în introducere şi comentarii, al pasajelor antice citate (din celelalte cărţi ale poetului, precum şi din alţi autori, greci şi latini) şi un « indice dei nomi e delle cose notevoli ».

★

Prima problemă care se pune în legătură cu cartea a IV-a este dacă ea a fost publicată de autor însuşi sau de altcineva, după moartea lui Properţiu — presupunere formulată deja de Barth,

---

[1] Datată de Cousin o dată, în prefaţă (p. 99, n.1), 1919, şi de două ori (la p. 120 şi 253), 1915.

[2] Greşelile de tipar sînt rare şi neimportante; semnalăm totuşi, la p.36, n.1, *In Val. 41* pentru *42*, şi lipsa de consecvenţă în transcrierea cuvintelor greceşti: titlul *Peri enthumias*, introducînd un text grecesc (p.75), *periblépsis* (p.84), alături de cuvinte lăsate în caractere originare (de ex., p.78, n.1).

https://biblioteca-digitala.ro